

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

О.Ф.Яцина

**ЗООПСИХОЛОГІЯ:
МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА
ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ**

Ужгород-2010

Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Факультет суспільних наук
Кафедра психології

О.Ф.Яцина

**ЗООПСИХОЛОГІЯ:
МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА
ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ**

Ужгород – 2010

УДК 159.929(076)
ББК Ю 9 я 73-5
Я - 93

Яцина О.Ф.

Зоопсихологія: Методична розробка практичних занять. – Ужгород, 2010. – 48 с.

Методична розробка містить детальний опис змісту всіх матеріалів, які забезпечують проведення практичних занять з курсу «Зоопсихологія».

Подані матеріали практичних занять: творчі задачі та проблемні ситуації, завдання для самостійної та індивідуальної роботи допоможуть студентам-психологам оволодіти основними положеннями навчальної дисципліни.

Рецензенти:

Гредінарова О.М., кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Запорізького національного університету, директор приватного комплексу неперервної освіти «Ейдос»

Опачко М.В., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки ДНВЗ УжНУ

*Рекомендовано до друку Вченою радою
факультету суспільних наук
Ужгородського національного університету
(протокол № 2 від 29 жовтня 2010 р.)*

ЗМІСТ

Вступ	4
1. Загальна характеристика навчального курсу	7
2. Тематичний план навчального курсу	
3. Тематика практичних занять	
Тема 1. Історія вивчення поведінки тварин	
Тема 2. Методи дослідження психічної діяльності тварин	
Тема 3. Еволюція психіки й ускладнення поведінки тварин	
Тема 4. Пам'ять тварин	
Тема 5. Емоційний світ тварин	
Тема 6. Комунікаційні засоби тварин	
Тема 7. Елементарне мислення тварин	
Тема 8. Проблема уяви як психічного процесу у тварин	
Тема 9. Проблема визнання свідомості та самосвідомості у тварин	
4. Методичні рекомендації для виконання дослідницької роботи	
5. Тести контролю знань	
6. Питання до заліку	
7. Словник	
8. Рекомендована література до всього курсу	

Вступ

Навчальний курс «Зоопсихологія» є обов'язковим у системі підготовки психологів і читається у першому семестрі для студентів спеціальності «Психологія» ФСН УжНУ. Базовими для нього є курси загальної психології, анатомії ЦНС, антропології. Важливою умовою успішного засвоєння студентами курсу зоопсихології є знання, набуті ними в процесі вивчення дисциплін за програмою загальноосвітньої школи: зоології, біології, анатомії й фізіології.

Зоопсихологія – галузь, що має прикладний аспект для практичної психології, об'єктом якої є психічна діяльність тварин, тобто весь комплекс проявів поведінки і психіки, єдиний процес психічного відображення як продукт зовнішньої активності тварин. Предметом зоопсихології є формування поведінки і психічних процесів у тварин, розвиток поведінки в онтогенезі, роль поведінки в процесі еволюції, біологічні передумови становлення людської свідомості. Таким чином, основними поняттями зоопсихології є психіка та поведінка. Психіка – форма відображення, що дозволяє організму адекватно орієнтувати свою активність по відношенню до різних компонентів середовища. Поведінка – один із найважливіших способів активного пристосування тварин до умов оточуючого середовища, що забезпечує виживання й успішне відтворювання як окремої особини, так і виду в цілому.

В основу курсу покладено проблеми, пов'язані з найбільш складними психічними процесами у тварин, які мають безпосереднє відношення до пошуку еволюційних коренів інтелектуальної діяльності людини. В значній мірі сприяє з'ясуванню цих питань взаємозв'язок етології, психології, антропології.

Основна ідея курсу полягає у висвітленні дискусійних проблем в галузі експериментальних досліджень таких складних форм поведінки тварин як

научіння, комунікація, наслідування. Розглядаються такі питання, як наявність елементів свідомості у тварин, здатність до співпереживання, до самоідентифікації. Звернення до витоків гіпотез і відкриттів з позицій сучасних експериментальних підходів дозволяють по-новому бачити розвиток багатьох наукових припущень.

«Зоопсихологія» приділяє увагу вивченню і порівняльному аналізу психічної діяльності тварин як основи зародження і розвитку людської психіки. Зазначимо, що в нашому курсі порівняльна психологія розуміється як порівняльне вивчення психічних процесів у тварин різних таксономічних груп. В ході вивчення даної навчальної дисципліни студенти оволодівають комплексом теоретичних знань, практичних навичок і умінь виявлення, оцінки, інтерпретації етологічних і психологічних особливостей в поведінці тварин.

1. Загальна характеристика навчального курсу

Метою курсу є засвоєння основних теоретичних положень зоопсихології, методів наукового дослідження психіки та поведінки тварин; формування знань про вивчення психічних процесів у тварин в онтогенезі, про походження і розвиток психіки в процесі еволюції.

Завдання курсу:

- виділення основних етапів розвитку зоопсихології як науки;
- виокремлення предмету зоопсихології як науки про прояви, закономірності та еволюцію психічного відображення на рівні тварини, походження й розвиток в онто- і філогенезі психічних процесів у тварин;
- засвоєння методів аналізу вродженого і набутого в поведінці тварин.

По закінченні курсу студенти повинні знати:

- історію становлення й розвитку зоопсихології, її теоретичне і прикладне значення в системі гуманітарних і природничих наук;
- загальну характеристику психіки тварин, вроджених і набутих компонентів психічного відображення у тварин, особливості розвитку тварин в онтогенезі;
- еволюцію нервової системи, еволюцію поведінки тварин, поведінковий акт як єдність рухових, психічних та вегетативних процесів.

На підставі теоретичних знань студенти повинні уміти:

- аналізувати різні теоретико-методологічні підходи до розуміння психіки та поведінки тварин;
- застосовувати методи дослідження психічних процесів, форм поведінки тварин, враховуючи надбання сучасних тенденцій розвитку науки;

- володіти навичками використання зоопсихологічних та етологічних знань на практиці.

Форми контролю

Поточний контроль. Протягом семестру проводяться практичні заняття, де студент може взяти участь в обговоренні найбільш дискусійних питань, виступити з індивідуальним повідомленням у вигляді реферату (критеріями оцінки виступають: актуальність змісту, самостійність, вміння аналізувати, ступінь узагальнення матеріалу, обґрунтованість позицій). Проводяться модульні контрольні роботи. За підсумками всіх форм контролю успішності виставляється підсумковий бал.

Підсумковий контроль. Для контролю засвоєння дисципліни навчальним планом передбачено залік.

2. Тематичний план навчального курсу “ЗООПСИХОЛОГІЯ”

Всього: 54 год. (лекцій – 18 год.; практи. – 18 год.; ІРС, СРС – 18 год.)

Тема	лекції	семінар	СРС	В т.ч. ІРС
1. Історія розвитку уявлень про психіку тварини	2		2	Підготовка огляду
2. Предмет, завдання, методи зоопсихології	2			наукової літератури,
3. Еволюція психічного відображення	2			повідомлень,
4. Онтогенетичний розвиток психічної діяльності тварин в пренатальному та ранньому постнатальному періодах	2			рефератів
5. Сутність та особливості інстинктивної поведінки тварин	2			
6. Процес навчання у тварин	2			
7. Комунікація та соціальна поведінка тварин	2			
8. Концепції ігрової поведінки	2			
9. Проблема інтелекту у тварин	2		2	
10. Історія вивчення поведінки тварин		2	2	
11. Методи дослідження психічної діяльності тварин		2	1	
12. Еволюція психіки й ускладнення поведінки тварин		2	1	
13. Пам'ять тварин		2	2	
14. Емоційний світ тварин		2	2	
15. Соціальна поведінка тварин		2	2	
16. Елементарне мислення тварин		2	2	
17. Проблема уяви як психічного процесу у тварин		2	2	
18. Проблема визнання свідомості та самосвідомості у тварин		2		
Всього: 54 Кредитів ECTS – 1,5	18	18	18	

3. Тематика практичних занять

Тема 1. Історія вивчення поведінки тварин

Мета: схарактеризувати донауковий та науковий етапи виникнення та становлення науки про психіку тварин.

Необхідно знати: історію вивчення поведінки тварин:

- античні філософи й натуралісти про психіку тварин;
- концепція «тварини-машини» Декарта;
- погляди Ламетрі, Кондильяка, Бюффона, Ламарка, Дарвіна;
- концепція антропоморфізму;
- біхевіоризм (Торндайк, Уотсон, Йерк);
- російські еволюціоністи (Северцев, Рульє);
- засновники порівняльної психології (Вагнер, Ладигіна-Котс);
- представники експериментальної зоопсихології (Келер, Йеркс, Павлов);
- етологія (Лоренц, Тінберген);
- радянська зоопсихологічна наука (Боровський, Войтоніс, Дуров, Крушинський та ін.);
- українські зоопсихологи (Протопопов, Хільченко, Елькін, Уланова, Губко та ін.).

Методичні вказівки: при підготовці до заняття студентам необхідно звернути увагу на наступне:

- 1) тварини слугували об'єктами для наслідування та шанування, у зв'язку з цим існувало чимало обрядів і ритуалів, які здійснювалися людиною перед полюванням, збором врожаю тощо; культ тварин – тотемізм;
- 2) в релігіях давнього світу божества являлися людям в образі тварин чи напівтварин; факти шанування «святих тварин» в Давньому Єгипті, Індії, Китаї, Росії;
- 3) перше філософське вчення, засноване на вірі у загальне одухотворення світу, – анімізм;
- 4) розвиток природничих наук у XVIII ст. сприяв систематичному вивченню поведінки тварин (Бюффон, Кондильяк, Леруа та ін.);
- 5) першопричиною виникнення психічних здатностей є взаємодія організму тварини із середовищем: дослідження К.Рульє, В.Вагнера, Н. Ладигінової-Котс та ін.; розуміння суті філогенетичного та онтогенетичного підходів у вивченні поведінки тварини.

Основні поняття і ключові слова: дух, душа, психіка, ідеалістичний підхід, матеріалістичний підхід, поведінка, антропоморфізм, біхевіоризм, еволюція, експеримент, нервова система, інстинкт.

Питання для розгляду на практичному занятті

1. Культ тварин в релігіях.
2. Світ тварин в уявленнях давніх філософів.
3. Уявлення про поведінку тварин в XVII – XVIII ст.
4. Дослідження поведінки тварин в XIX та першій половині XX ст.

Тематика рефератів

1. Культ тварин в релігіях.
2. Античні філософи і натуралісти про психіку тварин.
3. Вивчення поведінки тварин в XVII – XVIII ст.
4. Дослідження поведінки тварин в XIX та першій половині XX ст.
5. Сучасні дослідження поведінки тварин.

Завдання для самоконтролю

1. Як змінювалося відношення людини до тварин у процесі еволюції?
2. Що розуміли перші дослідники поведінки тварин під поняттями «інстинкт» і «розум»?
3. Що таке «антропоморфізм»?
4. В чому полягає заслуга Ламарка у вивченні поведінки тварин?
5. Яку роль у розвитку уявлень про психіку тварин мали праці Ч. Дарвіна?
6. Як розвивалася наука про поведінку тварин у XX ст.?

Творчі задачі та проблемні ситуації

1. Вставте пропущені слова у наступні твердження і визначте, кому належить думка про те, що тварина і людина мають душі різного типу: Людина має душу, втілення божественного духа, а тварина – лише душу.

(безсмертна, смертна, «розумна», «чуттєва»).

2. Прокоментуйте ідеї Р.Декарта:

- Тварини є автоматами без почуттів, розуму і знань. Наявність у тварин якостей, які переважають людські, пояснюється «розвитком або редукцією певних органів».

- «...все, що тварини роблять краще за нас, не є доказом їхнього розуму, тому що в такому випадку вони мали би мати розум більший за наш і робили би все значно краще, але швидше за все його у них його зовсім немає; їхня природа діє за механізмом (О.Я.: *мається на увазі - анатомічна структура організму*) їхніх органів: так годинник складений тільки з колес і пружин, а між тим може рахувати хвилини і вимірювати час точніше, ніж ми зі своїм розумом».
3. Складіть тези виступу за основними положеннями розділу «Тотемістичне тлумачення психічної діяльності живих істот» [8, с.170-172].

Рекомендована література

1. Губко О.Т. Основи зоопсихології. Навчальний посібник /За ред. С.І.Болтівця. К.: Світогляд, 2006, – 190 с.
2. Дарвін Ч. Происхождение видов путем естественного отбора.
3. Дарвін Ч. О выражении ощущений у человека и животных // Собр. соч. М., 1953.
4. Крушинский Л.В. Биологические основы рассудочной деятельности. М.: Изд-во МГУ, 1986.
5. Ладыгина-Котс Н.Н. Развитие психики в процессе эволюции организмов. М., 1958.
6. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция. М., 1988. – 519 с.
7. Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности животных. М.; 1973.
8. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: Навч.посібник. – К.: Либідь, 2005. – 916 с.; іл.
9. Северцов А.С. Эволюция и психика. М., 2000.
10. Тинберген Н. Поведение животных. М., 1978.
11. Тих Н.А. Предыстория общества. Л., 1970.
12. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии. М., 1993.

Тема 2. Методи дослідження психічної діяльності тварин

Мета: розкрити зміст методів дослідження психічної діяльності тварин.

Необхідно знати:

- предмет, завдання сучасної зоопсихології;
- зв'язок зоопсихології з етологією, фізіологією та ін. науками;
- методологічні основи предмету дослідження зоопсихології;
- особливості методу спостереження за поведінкою тварин;
- специфіку експериментальних методів дослідження психічної діяльності тварин (метод проблемної клітки, лабіринту, обхідного шляху та ін.).

Методичні вказівки: при підготовці до заняття студентам необхідно звернути увагу на наступне:

- 1) методологічними основами предмету дослідження зоопсихології є філогенетичний та онтогенетичний підходи;
- 2) об'єкт зоопсихології – це психічна діяльність тварини, тобто весь комплекс проявів поведінки і психіки;
- 3) предмет науки визначається її цілями і завданнями: вивчення розвитку тварин у філо- та онтогенезі.

Основні поняття і ключові слова: етологія, метод лабіринту, метод обхідного шляху, метод диференціувального муштрування, метод вибору за взірцем, метод проблемної клітки, метод використання засобів праці.

Питання для розгляду на практичному занятті

1. Предмет, об'єкт зоопсихології. Зв'язок з іншими науками.
2. Метод спостереження.
3. Експериментальні методи дослідження в зоопсихології.

Тематика рефератів

1. Внесок Н.Ладигіної-Котс у розробку методу вибору за взірцем.
2. Методи вивчення когнітивних процесів у тварин.
3. Біхевіористичний підхід до методу вивчення поведінки тварин.
4. Наукова спадщина Л.Крушинського.

Завдання для самоконтролю

1. Які науки вивчають поведінку тварин і в чому відмінність їхніх методологічних підходів?
2. Які висновки отримали біхевіористи, вивчаючи поведінку тварин?

3. Які психічні здатності тварини досліджуються за допомогою методу проблемних кліток, лабіринту?
4. Дайте пояснення поняття «когнітивна карта».
5. Що таке «інсайт» у поведінці тварини?

Творчі задачі та проблемні ситуації

1. Який психологічний напрям представляв Е.Толмен? Дайте оцінку його ідеям з позиції сучасної зоопсихології. Чи має описана ним поведінка тварини цілеспрямований характер?

Для пояснення результатів своїх експериментів Е.Толмен висунув гіпотезу, що тварина, яка знаходиться у лабіринті, навчається виявляти смислові зв'язки між елементами середовища, які він назвав стимулами. Тварина засвоює інформацію про загальні характеристики експериментальної камери чи лабіринту. В процесі навчання тварина отримує знання про всі деталі ситуації, зберігає їх у формі внутрішніх уявлень і за необхідності може їх використовувати. Таким чином формується «когнітивна карта» чи «мисленневий план». Між стимулами і поведінковою реакцією є опосередкований зв'язок, який змінюють, модифікують «проміжні змінні» (мотивація, мисленневі уявлення). Отже, тварина виявляє, «що веде до чого». Засвоєне зберігається в пам'яті у вигляді образів.

2. Перший експериментальний доказ наявності у тварини елементів розумної поведінки був отриманий в 20-ті рр. ХХ ст. психологом В.Келером. Опишіть проведений дослідником експеримент і прокоментуйте отримані висновки.
3. Складіть тези виступу за основними положеннями статті В.Вагнера «Біопсихологія суб'єктивна і об'єктивна» [16, с.9-16].
4. Складіть тези виступу за основними положеннями статті С.Новосьолової «Утворення навички використання палиці у шимпанзе» [16, с.339-345].

Рекомендована література

1. Губко О.Т. Основи зоопсихології. Навчальний посібник /За ред. С.І.Болтівця. К.: Світогляд, 2006, – 190 с.
2. Дарвін Ч. Происхождение видов путем естественного отбора.

3. Дарвин Ч. О выражении ощущений у человека и животных // Собр. соч. М., 1953.
4. Дьюсбери Д. Поведение животных: Сравнительные аспекты. М., 1981.
5. Зорина З.А., Полетаева И.И., Резникова Ж.И.. Основа этологии и генетики поведения. М.:Высшая школа, 2002.
6. Крушинский Л.В. Биологические основы рассудочной деятельности. М.: Изд-во МГУ, 1986.
7. Ладыгина-Котс Н.Н. Развитие психики в процессе эволюции организмов. М., 1958.
8. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция. М., 1988. – 519 с.
9. Меннинг О. Поведение животных: Вводный курс. М., 1982.
10. Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности животных. М.; 1973.
11. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – 916 с.; іл.
12. Северцов А.С. Эволюция и психика. М., 2000.
13. Тинберген Н. Поведение животных. М., 1978.
14. Тих Н.А. Предыстория общества. Л., 1970.
15. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии. М., 1993.
16. Хрестоматия по зоопсихологии и сравнительной психологии / Ред.-сост. Н.Н. Мешкова, Е.Ю. Федорович. 4-е изд. — М.: УМК «Психология»; Московский психолого-социальный институт, 2005. — 376 с.

Тема 3. Еволюція психіки й ускладнення поведінки тварин

Мета: знати основні етапи розвитку психіки тварин у процесі еволюції; розкрити особливості та взаємозв'язок психіки й поведінки тварин в процесі онтогенезу.

Необхідно знати:

- біологічну обумовленість онтогенезу поведінки тварин;
- загальну характеристику розвитку поведінки в пренатальному періоді;
- «ембріональне навчання» і дозрівання; значення ембріогенезу для розвитку психічного відображення;
- загальну характеристику розвитку поведінки в ранньому постнатальному періоді;
- загальну характеристику елементарної сенсорної психіки;

- загальну характеристику нижчого рівня перцептивної психіки;
- загальну характеристику вищого рівня перцептивної психіки.

Методичні вказівки: при підготовці до заняття студентам необхідно звернути увагу на наступне:

- 1) основні гіпотези про еволюцію психіки (Ч.Дарвін, Л.Орбелі, О.Леонтьєв);
- 2) поява нервової системи і основні етапи її розвитку (рухова активність нижчих безхребетних; пластичність поведінки й психічне відображення на вищому рівні елементарної сенсорної психіки (концепція В.Вагнера));
- 3) пренатальний розвиток елементів спілкування (акустичний контакт між ембріоном і батьківськими особинами у птахів);
- 4) рухові й сенсорні особливості вищих безхребетних (орієнтація у просторі у вищих безхребетних; таксиси й предметне сприйняття).

Основні поняття і ключові слова: психіка, еволюційна теорія, зоопсихологія, методи, психічна діяльність тварин, стадії розвитку психіки: елементарна сенсорна психіка, перцептивна психіка, інтелект.

Питання для розгляду на практичному занятті

1. Розвиток психічної діяльності в пренатальному періоді.
2. Розвиток психічної діяльності в ранньому постнатальному періоді.
3. Таксиси. Поняття, види.
4. Інстинктивна поведінка. Загальна характеристика, види.
5. Внутрішні фактори інстинктивної поведінки.
6. Зовнішні фактори інстинктивної поведінки.

Тематика рефератів

1. Основні підходи до проблеми розвитку психіки в працях В.Вернадського та Т. де Шардена.
2. Пластичність інстинктивної поведінки (концепція В.Вагнера, О.Северцева).
3. Спроби класифікації рівня розвитку психіки в тваринному світі. Теорія еволюції Ч.Дарвіна.
4. Особливості інстинктивної поведінки бджіл (інших комах).
5. Значення інстинкту в житті хребетних.
6. Основні положення теорії К.Лоренца про розвиток інстинктивної поведінки.
7. Ієрархічна теорія інстинктів Н.Тінбергена.

Завдання для самоконтролю

1. Що таке тропізм?
2. Що таке таксис? Назвіть і схарактеризуйте види таксисів.
3. Що таке кінез? Назвіть і схарактеризуйте види кінезів.
4. Що таке звикання?
5. Охарактеризуйте нижчий рівень розвитку елементарної сенсорної психіки.
6. Що таке перцептивна психіка?
7. Представники яких таксономічних груп тварин володіють нижчим рівнем елементарної сенсорної психіки?
8. Представники яких таксономічних груп тварин володіють вищим рівнем елементарної сенсорної психіки?
9. Представники яких таксономічних груп тварин володіють нижчим рівнем перцептивної психіки?
10. Представники яких таксономічних груп тварин володіють вищим рівнем перцептивної психіки?

Творчі задачі та проблемні ситуації

1. Що є спільним між висновками Н.Тушмалової, Л.Орбелі та П.Анохіна? Чи визначає рівень розвитку НС якісний розвиток рефлексу? Про розвиток якого виду рефлексу йде мова?

Аналіз праць з вивчення набутих форм поведінки у безхребетних, дозволяє зробити висновок, що здатність до накопичування індивідуального досвіду з'являється в еволюції на ранніх ступенях розвитку у найпростіших. Проте функціональні механізми, що визначають поведінку безхребетних різного рівня філогенезу, різні (Н.Тушмалова «Основні закономірності еволюції безхребетних» [16, с.36-52]).

Л.Орбелі вважав, що в процесі еволюції старі функціональні відношення не зникають, а лише загальмовуються новими властивостями найпростіших – здатності формувати реакції «сліду» за рахунок перебудови всередині клітин.

П.Анохін доводив, що еволюція змінила лише засоби отримання інформації, а кінцева обробка здійснюється одним способом – молекулярним. Тобто ускладнення функціональних механізмів поведінки у процесі онтогенезу визначається структурними змінами НС.

2. Складіть тези виступу за основними положеннями статті О.Северцева «Еволюція і психіка» [16, с.18-31].
3. Складіть тези виступу за основними положеннями статті Н.Мешкової, Е.Федорович «Постановка О.Леонтьєвим проблеми філогенезу образу світу і сучасні дослідження в зоопсихології» [16, с.32-35].
4. Провести порівняльний аналіз опису стадії елементарної сенсорної психіки за О.Леонтьєвим та К.Фабрі [8;15].
5. Провести порівняльний аналіз опису стадії перцептивної психіки за О.Леонтьєвим та К.Фабрі [8; 15].

Рекомендована література

1. Губко О.Т. Основи зоопсихології. Навчальний посібник /За ред. С.І.Болтівця. К.: Світогляд, 2006, – 190 с.
2. Дарвін Ч. Происхождение видов путем естественного отбора.
3. Дарвін Ч. О выражении ощущений у человека и животных // Собр. соч. М., 1953.
4. Дьюсбери Д. Поведение животных: Сравнительные аспекты. М., 1981.
5. Зорина З.А., Полетаева И.И., Резникова Ж.И.. Основа этологии и генетики поведения. М.:Высшая школа, 2002.
6. Крушинский Л.В. Биологические основы рассудочной деятельности. М.: Изд-во МГУ, 1986.
7. Ладыгина-Котс Н.Н. Развитие психики в процессе эволюции организмов. М., 1958.
8. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. М., 1965. С. 209–261.
- 9.Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция. М., 1988.- 519 с.
- 10.Меннинг О. Поведение животных: Вводный курс. М., 1982.
- 11.Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности животных. М.; 1973.
- 12.Северцов А.С. Эволюция и психика. М., 2000.
- 13.Тинберген Н. Поведение животных. М., 1978.
- 14.Тих Н.А. Предыстория общества. Л., 1970.

15.Фабри К.Э. Основы зоопсихологии. М., 1993.

16.Хрестоматия по зоопсихологии и сравнительной психологии / Ред.-сост. Н.Н.Мешкова, Е.Ю.Федорович. 4-е изд. — М.: УМК «Психология»; Московский психолого-социальный институт, 2005. — 376 с.

Тема 4. Пам'ять тварин

Мета: розкрити особливості родової пам'яті у тварин – вроджені безумовні рефлекси та інстинкти.

Необхідно знати:

- вроджені безумовні рефлекси та інстинкти;
- вплив інстинктивних біологічних програм на пам'ять нижчих і вищих тварин;
- топографічний інстинкт (В.Вагнер, Н.Тінберген); мисленнева карта місцевості.
- дослідження асоціативної пам'яті тварин в лабораторії академіка В.П.Протопопова.

Методичні вказівки: при підготовці до заняття студентам необхідно звернути увагу на наступне:

- 1) научіння у тварин різних таксономічних груп мають якісні відмінності;
- 2) класифікації форм научіння (Е.Толмен, Ж.Годфруа, У.Торп, З.Зоріна, І.Полетаєва та ін.);
- 3) неасоціативне научіння полягає в послабленні реакції при повторюванні подразників (сенсibiliзація, звикання);
- 4) асоціативне научіння: в ЦНС формується тимчасовий зв'язок між двома стимулами, один із яких первісно індиферентний для тварини, а інший виконував роль винагороди чи покарання (рефлекси);
- 5) в основі когнітивних процесів лежить формування внутрішніх уявлень про події і зв'язки між ними; у І.Беріташвілі – «психонервні образи», Л.Фірсова – «образна пам'ять», Д.Мак-Фарленд когнітивну діяльність тварин відносить до мисленневих процесів, які можна виявити за допомогою експерименту.

Основні поняття і ключові слова: научіння, імпринтинг, імітаційна поведінка, теорія інстинкту, таксономічні групи, асоціативна пам'ять.

Питання для розгляду на практичному занятті

1. Опосередковане навчіння і його роль у формуванні поведінки.
2. Експериментальне вивчення імітаційної поведінки.
3. Навчіння як механізм індивідуальних адаптацій.
4. Своєрідність навчіння у тварин різних таксонів.
5. Методи експериментального вивчення когнітивних процесів у тварин.

Тематика рефератів

1. Родова пам'ять вугрів як зразок генетичної пам'яті.
2. Орієнтування тварин в просторі і методи їх вивчення.
3. Методи лабіринтів у вивченні складних форм поведінки тварин.

Завдання для самоконтролю

1. За якими принципами класифікують умовні рефлекси?
2. На чому ґрунтується класифікація форм навчіння?
3. Якими методами вивчають особливості когнітивних процесів у тварин?
4. Що таке імпринтинг?
5. Що таке опосередковане навчіння?
6. В чому відмінність між облігатним та факультативним навчінням?
7. Характеристика видів імітаційного навчіння за К.Фабрі.

Творчі задачі та проблемні ситуації

1. Складіть тези виступу за основними положеннями статті Яна Дембовського «Психологія дощового червака» [11, с. 53-61]; Ж.Резнікової «Поведінка мурах» [11, с. 62- 86]; Е.Толмена «Когнітивні карти у щурів і людини» [11, с. 208- 221].
2. Приведіть у відповідність назву методу до його опису.

Назва методу, його мета.

- Метод відкладених реакцій використовується для вивчення процесів уявлення. У.Хантер запропонував метод для оцінювання здатності тварини реагувати на спогади про реальний стимул за умови, коли останній відсутній. Успішне виконання завдання вважається доказом

наявності у тварини мисленнєвого уявлення про предмет (його образ).

- Метод вибору за взірцем Н.Ладигіної-Котс. Використовуються такі його різновиди, як вибір за ознакою схожості із взірцем; вибір за ознакою відмінності від взірця; символний, чи знаковий вибір за взірцем (Тварину навчають обирати стимул А при пред'явленні стимулу Х і стимул В при пред'явленні У як взірця. При цьому стимули А і Х, В і У не повинні мати нічого спільного. Суттєву роль грають асоціації).
- Методи водного (Р.Морріс) і радіального лабіринту використовують з метою аналізу навчіння просторовим навичкам, формуванні просторової пам'яті тварин.

Опис методу.

- Тварина знаходиться у клітці з трьома однаковими і симетрично розташованими дверцятами для виходу. Над однією з них на короткий час запалюють світло, а тварині дають можливість підійти до будь-якої із дверцят. Якщо тварина підходить до дверцят, над якою горить світло, її поведінку підкріплюють. Після тренування тварина обирала потрібні дверцята навіть після 25 секунд – інтервалу між виключенням світла і можливістю зробити вибір.
- Перед твариною ставлять комп'ютер з чутливим монітором, а вірно обраний стимул автоматично переміщується по екрану і зупиняється поруч із взірцем.
- Перед твариною стоїть завдання знайти шлях до певної цілі, частіше всього до харчової приманки. Іноді ціллю може стати безпечний притулок або сприятливі умови.

3. Поясніть, на чому ґрунтується здатність тварин чудово орієнтуватися на місцевості. Наприклад, Дж.Гудолл досліджуючи поведінку високоорганізованих тварин, відмічає, що вони легко знаходять харчові ресурси, розкидані на площі понад 24 кв. км у межах заповідника та сотні кв. км в інших частинах Африки.

4. До якої форми поведінки тварин слід віднести кожен з наведених нижче прикладів?

У Сінгапурі є спеціальний мавпячий розподільник, де мавп готують до «роботи» ботаніків. Мавпи досить легко запам'ятовують близько 25 слів, якими користуються люди, віддаючи накази тваринам-помічникам, що стрибають на гіллі на висоті п'ятиповерхового будинку. Мавпи обламують і приносять людям

окремі листки і квіти, які в інший спосіб неможливо дістати. Таких тварин використовують для складання гербаріїв у тропіках.

Гусеня, яке щойно вилупилося і побачило людину раніше власної матері-гуски, буде слідувати саме за людиною, не звертаючи уваги на гуску.

В перші години після вилуплення каченя має зберегти у пам'яті образ матері. Якщо в цей час на очі каченяті потрапить який-небудь предмет, що рухається, наприклад футбольний м'яч, механічна машинка, то каченя почне реагувати на цей об'єкт як на свою матір і всюди слідувати за ним.

Рекомендована література

1. Губко О.Т. Основи зоопсихології. Навчальний посібник /За ред. С.І.Болтівця. К.: Світогляд, 2006, – 190 с.
2. Дьюсбери Д. Поведение животных: Сравнительные аспекты. М., 1981.
3. Зорина З.А., Полетаева И.И., Резникова Ж.И.. Основа этологии и генетики поведения. М.:Высшая школа, 2002.
4. Крушинский Л.В. Биологические основы рассудочной деятельности. М.: Изд-во МГУ, 1986.
5. Ладыгина-Котс Н.Н. Развитие психики в процессе эволюции организмов. М., 1958.
6. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция. М., 1988. – 519 с.
7. Меннинг О. Поведение животных: Вводный курс. М., 1982.
8. Тинберген Н. Поведение животных. М., 1978.
9. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии. М., 2001.С.101-118.
10. Фабри К.Э. О подражании у животных // Хрестоматия по зоопсихологии и сравнительной психологии. М., 1998. С. 95–99
- 11.Хрестоматия по зоопсихологии и сравнительной психологии / Ред.-сост. Н.Н.Мешкова, Е.Ю.Федорович. 4-е изд. — М.: УМК «Психология»; Московский психолого-социальный институт, 2005. — 376 с.

Тема 5. Емоційний світ тварин

Мета: розкрити особливості переживань тваринами оточуючого їх світу, своїх потомків, сородичів та особин іншої популяції.

Необхідно знати:

- особливості мімічних проявів у антропоїдів;
- прояви агресивності тварин;
- переживання ссавцями станів тривоги, афекту;
- особливості батьківського піклування у вищих хребетних.

Методичні вказівки: при підготовці до заняття студентам необхідно звернути увагу на наступне:

- 1) емоції, пов'язані з інстинктами тварин;
- 2) різні форми піклування про потомство: від повної відсутності до складних і тривалих взаєностосунків між дітьми та батьками;
- 3) відмінності батьківської поведінки у представників різних таксономічних груп;
- 4) об'єм мімічних здатностей тварини обумовлений такими причинами: високий рівень розвитку ВНД; будова лицьової частини голови.

Основні поняття і ключові слова: агресивність тварин, ритуалізація поведінки, мімічні реакції, фрустрації у антропоїдів.

Питання для розгляду на практичному занятті

1. Характеристика видів емоційних переживань у тварин.
2. Характеристика виразних рухів і мімічних реакцій у тварин.
3. Ритуальна поведінка тварин.
4. Еволюція батьківської поведінки тварин.

Тематика рефератів

1. Ритуалізація агресивності в зграях тварин.
2. Особливості взаєностосунків тварин, що ведуть самотній спосіб життя.
3. Особливості взаєностосунків тварин, що ведуть осілий спосіб життя.
4. Особливості взаєностосунків тварин, що ведуть кочовий спосіб життя.
5. Роль самців у зрощуванні потомства в різних таксономічних групах.
6. Батьківська поведінка ссавців.
7. Батьківська поведінка птахів.
8. Батьківська поведінка комах.

Завдання для самоконтролю

1. Чи слід виділяти емоції та почуття у тварин?
2. Хто з сучасних дослідників виділяє естетичні, моральні та розумові почуття тварин. На чому ґрунтуються ці припущення? Наведіть приклади.
3. І.Павлов про почуття допитливості у антропоїдів.

Творчі задачі та проблемні ситуації

1. Складіть тези виступу за основними положеннями статті Я.Дембовського «Психіка молодого шимпанзе» [11, с. 277-278].
2. Складіть тези виступу за основними положеннями розділу навчального посібника «Основи зоопсихології» О.Губка «Емоційний світ тварин» [1, с. 74-82].
3. Напишіть есе (критичний нарис) про переживання тварин.
4. Наведіть приклади шлюбних церемоній тварин (безхребетних, ссавців) [12, с. 47].
5. Чи мають місце прояви емоцій у даних випадках:

Самці деяких видів павуків перед спарюванням роблять своїм самкам «шлюбні подарунки». Спіймавши муху, павук швидко заплітає її павутинням, поки вона не перетвориться на білу кульку. Обережно бере муху у шовковому пакеті своїми щелепами і специфічним кроком йде на зближення з павучихою. Наблизившись, він встає в особливу ритуальну позу і дарує «нареченій» свій дарунок. Павучиха повільно підповзає, приймає дарунок і починає висмоктувати його вміст. Самець нерухомо стоїть перед самкою, поки вона не завершить трапезу. Тільки після цього самка допускає самця до спарювання. Таким чином самці попереджають широко поширену у павуків агресію з боку самки після спарювання, яке зазвичай завершується поїданням нею партнера.

Шлюбний період у оленів починається з реву самців. В цей період тварина має вкрай збуджений вигляд: шия набухає, очі наливаються кров'ю, тіло має різкий запах. Тварина ламає рогами гілки кущів. На рев сходяться самки, та поряд із ними рев приваблює й інших самців. Це призводить до бійок, які завершуються переслідуванням слабшого, а в деяких випадках і загибеллю одного із суперників. Переможець – дорослий сильний самець – утримує «гарем» самок, допоки їх усіх не покриє.

5. Прокоментуйте поданий нижче приклад.

Піклування про потомство – це низка послідовних рефлексів, що виробилися у процесі еволюції та забезпечують збереження виду. Випадіння хоча би одної ланки з цього ланцюга викликає зникнення потомства, а іноді й спотворення

материнського інстинкту. У практиці тваринництва та звірівництва відомі випадки поїдання матір'ю своїх дитинчат, що обумовлено або патологічними порушеннями обміну речовин на ґрунті неправильного годування, або нервовою реакцією на певні зовнішні подразники. Поїдання потомства частіше спостерігається у свиней, котів, лисиць, норок, кроля. Аналогічні випадки мають місце у диких звірів в природних умовах.

Рекомендована література

1. Губко О.Т. Основи зоопсихології. Навчальний посібник /За ред. С.І.Болтівця. К.: Світогляд, 2006, – 190 с.
2. Дьюсбери Д. Поведение животных: Сравнительные аспекты. М., 1981.
3. Зорина З.А., Полетаева И.И., Резникова Ж.И.. Основа этологии и генетики поведения. М.:Высшая школа, 2002.
4. Крушинский Л.В. Биологические основы рассудочной деятельности. М.: Изд-во МГУ, 1986.
5. Ладыгина-Котс Н.Н. Развитие психики в процессе эволюции организмов. М., 1958.
6. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). М., 1994.
7. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция. М., 1988. – 519 с.
8. Меннинг О. Поведение животных: Вводный курс. М., 1982.
9. Тинберген Н. Поведение животных. М., 1978.
10. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии. М., 1993.
11. Хрестоматия по зоопсихологии и сравнительной психологии / Ред.-сост. Н.Н.Мешкова, Е.Ю.Федорович. 4-е изд. — М.: УМК «Психология»; Московский психолого-социальный институт, 2005. — 376 с.
12. Шовен Р. Поведение животных. М., 1972.

Тема 6. Комунікаційні засоби тварин

Мета: характеризувати різновиди засобів «спілкування» тварин.

Необхідно знати:

- особливості відчуттів і сприймань у тварин;

- види комунікацій у тварин: хімічну, тактильну, візуальну, акустичну;
- способи сигналізації тварин;
- особливості «мови» тварин.

Методичні вказівки: при підготовці до заняття студентам необхідно звернути увагу на наступне:

- 1) мова поведінки і тілорухів тварин;
- 2) способи сигналізації;
- 3) особливості взаємостосунків в угрупованнях тварин;
- 4) особливості міжвидової комунікації.

Основні поняття і ключові слова: комунікація: візуальна, акустична, тактильна, нюхова; феромони, органи чуття, онтогенез, амлен.

Питання для розгляду на практичному занятті

1. Різновиди засобів спілкування у тварин (звуковий, хімічний, дотиковий, вібраційний, хореографічний та ін.)
2. Особливості внутрішньовидової та міжвидової комунікації тварин (угруповання тварин; лідерство в групах тварин).
3. Соціальна структура комунікацій і механізми її підтримання.

Тематика рефератів

1. Тактильна комунікація та її роль у спілкуванні тварин.
2. Роль органів нюху в статевій поведінці тварин.
3. Феромони та їх роль у поведінці тварин.
4. Нюхова комунікація комах.
5. Роль візуальної комунікації в статевій поведінці птахів.
6. Танці бджіл.
7. Візуальна комунікація та агресія.
8. Акустична комунікація у світі комах.
9. Акустична комунікація птахів і її формування в онтогенезі.
10. Акустична комунікація риб.

Завдання для самоконтролю

1. Що розуміється під «мовою» тварин?
2. Що таке грумінг і якою є його роль у спілкуванні тварин?

3. Які аналізатори відносять до контактних, а які до дистантних?
4. В яких умовах проживання важливою для тварин є тактильна комунікація?
5. Які основні функції хемокомунікації?
6. Що таке феромони? Яка їхня роль у комунікації тварин?
7. Яка роль візуальної комунікації в житті тварин?
8. Яка інформація передається у танцях бджіл?
9. Які основні особливості акустичних сигналів?
10. В чому полягають особливості звукового спілкування тварин, що мешкають у водному середовищі?

Творчі задачі та проблемні ситуації

1. Складіть тези виступу за основними положеннями статті М.Тиха «Форми співпраці і взаємодопомоги в стаді мавп» [13, с. 289-312].
2. Прокоментуйте зміст комунікацій на прикладах, поданих нижче:
 - Групи тварин, що кочують, за допомогою зорових сигналів підтримують щільність групи і попереджають один одного про небезпеку.
 - Ведмеді, в межах своєї території, обдирають кору на стовбурах дерев або труться об дерево, інформуючи таким чином про розміри свого тіла і статеву ознаку.
 - Тхурі виділяють пахучі речовини для захисту або як статеві атрактанти.
 - Самці оленів влаштовують ритуальні турніри для приваблювання самок у період гону; вовки виявляють своє відношення агресивним ричанням або дружнім помахуванням хвостом.
 - Тюлені спілкуються за допомогою криків і особливих рухів.
 - Розлючений ведмідь загрозово кашляє.
 - Сокіл бачить голуба на відстані 1,5 км.
3. Чи вірним є твердження «німий, як риба»? Згадайте про морського півня, рибу-барабанщика, морського наліма, ставрідку.

Рекомендована література

1. Гудолл Дж. Шимпанзе в природі: поведінка. М., 1992.
2. Губко О.Т. Основи зоопсихології. Навчальний посібник /За ред. С.І.Болтівця. К.: Світогляд, 2006, – 190 с.

3. Дьюсбери Д. Поведение животных: Сравнительные аспекты. М., 1981.
4. Ильичев В.Д., Силаева О.Л. Говорящие птицы. М., 1990.
5. Ладыгина-Коте Н.Н. Дитя шимпанзе и дитя человека в их инстинктах, эмоциях, играх, привычках и выразительных движениях. М., 1935.
6. Линден Ю. Обезьяны, человек и язык. М., 1981.
7. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция. М., 1988. – 519 с.
8. Меннинг О. Поведение животных: Вводный курс. М., 1982.
9. Панов Е.Н. Общение в мире животных. М., 1970.
10. Панов Е.Н. Сигнализация и «язык» животных. М., 1976.
11. Панов Е.Н. Механизмы коммуникации у птиц. М., 1978.
12. Тинберген Н. Поведение животных. М., 1978.
13. Хрестоматия по зоопсихологии и сравнительной психологии / Ред.-сост. Н.Н. Мешкова, Е.Ю. Федорович. 4-е изд. — М.: УМК «Психология»; Московский психолого-социальный институт, 2005. — 376 с.
14. Шовен Р. Поведение животных. М., 1972.

Тема 7. Елементарне мислення тварин

Мета: знати критерії біологічної обмеженості інтелектуальної поведінки тварин.

Необхідно знати:

- загальну характеристику інтелектуальної поведінки тварин;
- основні елементи і критерії інтелекту тварин;
- явище екстраполяції;
- дослідження феномену екстраполяції Л.В. Крушинським.

Методичні вказівки: при підготовці до заняття студентам необхідно звернути увагу на наступне:

- 1) маніпуляційна активність як основа вищих пізнавальних здібностей тварин;
- 2) стадія інтелекту: розглянути критерії, передумови і біологічні обмеження інтелектуальної діяльності у тварин за О.Леонтьєвим, К.Фабрі;
- 3) результати експериментів з дослідження елементарної розумової діяльності у тварин (Л.В. Крушинський, Л. Фірсов, В. Келер; особливості й форми мислення у людиноподібних мавп;
- 4) методи вивчення когнітивних процесів у тварин (диференціовальне муштрування, формування «установки на наuczіння», метод відкладених реакцій);

- 5) тварини здатні до відображення не тільки окремих предметів, а й зв'язків між ними; відображення відбувається в діяльності, яка за своєю структурою є двохфазовою; фаза підготовки є ознакою розумної діяльності;
- 6) в основі використання знаків амслена у шимпанзе має місце не просто утворення асоціацій, але й формування внутрішніх уявлень про предмети і дії, що їм відповідають.

Основні поняття і ключові слова: когнітивні процеси, «ручний інтелект», інтелектуальна поведінка, амслен, йеркиш, екстраполяція.

Питання для розгляду на практичному занятті

1. Поняття «мислення тварин». Погляди Ч.Дарвіна, І.Павлова, Л.Крушинського на розумову діяльність тварин.
2. Когнітивні процеси у тварин і методи їх вивчення.
3. Біологічна обмеженість інтелекту тварин.

Тематика рефератів

1. Інтелект людиноподібних мавп і методи вивчення.
2. Розумна діяльність ссавців.
3. Інтелектуальна поведінка птахів.
4. Здатність тварин до рахунку і методи вивчення.
5. Мова дельфінів.
6. Тварини, що розмовляють людською мовою.
7. Засвоєння мавпами ручної мови людей.
8. Методи лабіринтів у вивченні складних форм поведінки тварин.

Завдання для самоконтролю

1. Що з точки зору психологів є головними критеріями зачатків розумної діяльності тварин?
2. Що таке розумна діяльність за визначенням Л.В. Крушинського?
3. Роль «канону Ллойда Моргана» у вивченні розуму тварин.
4. Перерахуйте основні методи вивчення когнітивних процесів.
5. Опишіть метод відкладених реакцій, водного лабіринту, «вибору за взірцем».
6. Які методи дослідження інтелекту людиноподібних мавп використовував Келер?
7. Розкажіть про інтелектуальну поведінку мавп у природних умовах.

8. Основний зміст методики вивчення здатності до екстраполяції напрямку руху.
9. Які тварини володіють найвищою здатністю до екстраполяції напрямку руху?

Творчі задачі та проблемні ситуації

1. Складіть тези виступу за основними положеннями статті Л.С. Виготського «Передмова до російського видання книги В.Келера «Дослідження інтелекту людиноподібних мавп» [12, с.251-270].

2. Складіть тези виступу за основними положеннями статті Бернда Хейнриха «Розум ворон» [12, с. 86-90].

3. Приклади якого явища описано нижче?

Одного разу самець ворони Срібна Цяточка випустив знайдену ним скоринку хліба у струмок. Її підхопила течія і понесла у цегляну трубу. Спочатку птах довго вдивлявся углиб труби, а потім впевнено полетів до протилежного кінця труби і дочекався, поки скоринка не впливля звідти назовні (Э.Сетон-Томпсон «Срібня Цяточка»).

Під час полювання мисливський пес – пойнтер помітив молодого тетеря і почав його переслідувати. Птах швидко зник у густих кущах. Пес оббіг кущі і зупинився точнісінько навпроти того місця, звідки вискочив тетерев. Поведінка собаки була доцільною – переслідування тетерева в хащі кущів було би безглуздим. Замість цього, помітивши напрямок руху тетерева, пес перехопив його там, де він менше всього його очікував. Л.Крушинський прокоментував даний випадок як акт розумної поведінки.

4. Результати порівняльного вивчення розумної діяльності хребетних тварин різних таксономічних груп дозволили Л.Крушинському розділити їх на групи. Визначте, до якої із груп мають бути віднесені перераховані види тварин.

1. Тварини, що мають високий рівень розвитку розумової діяльності

2. Тварини, що мають достатньо добре розвинуту розумову діяльність.....

3. Тварини, що мають дещо нижчий рівень розвитку розумової діяльності.....

4. Мають розвинуту розумову діяльність, проте здатність до естраполяції вирішують гірше за хижаків із сімейства псових.....

Мавпи, дельфіни, бурі ведмеді; червоні лисиці, вовки, собаки; сріблясто-чорні лисиці, пелікан; коти, зайці, миші; щури.

Рекомендована література

1. Гудолл Дж. Шимпанзе в природі: поведінка. М., 1992. С. 129–160.
2. Губко О.Т. Основи зоопсихології. Навчальний посібник /За ред. С.І.Болтівця. К.: Світогляд, 2006, – 190 с.
3. Дьюсбери Д. Поведінка тварин. Сравнительные аспекты. – М.: Мир, 1981. – 79 с.
4. Зорина З.А., Полетаева И.И. Элементарное мышление животных. М., 2001. С. 14–16; 106–111; 113–116; 118–152; 161–172.
5. Ильичев В.Д., Силаева О.Л. Говорящие птицы. М., 1990.
6. Крушинский Л.В. Биологические основы рассудочной деятельности. 2-е изд. М., 1986.
7. Крушинский Л.В. Избр. труды. Т. 1. М., 1991.
8. Мак-Фарленд Д. Поведінка тварин: Психобиологія, етологія і еволюція. М., 1988. – 519 с.
9. Меннинг О. Поведінка тварин: Вводный курс. М., 1982.
10. Тинберген Н. Поведінка тварин. М., 1978. С. 157–167.
11. Резникова Ж.И. Интеллект и язык. Животные и человек в зеркале экспериментов. -М: “Наука”, 2000.
12. Хрестоматія по зоопсихології і сравнительной психології / Ред.-сост. Н.Н.Мешкова, Е.Ю.Федорович. 4-е изд. — М.: УМК «Психология»; Московский психолого-социальный институт, 2005. — 376 с.
13. Шовен Р. Поведінка тварин. М., 1972. 1. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии. М.: Изд – во Моск. ун – та, 1976, 1993; РПО,1999; УМК «Психология», 2001.
14. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии. М.: Изд – во Моск. ун – та, 1976, 1993; РПО,1999; УМК «Психология», 2001. С. 351–367.

15. Фабри К.Э. Орудийные действия животных // Хрест. по зоопсихологии и сравнительной психологии. М., 1998. С. 100–108.

Тема 8. Проблема уяви як психічного процесу у тварин

Мета: розглянути особливості уяви як психічного процесу у тварин.

Необхідно знати:

- ігри тварин як феномен уяви;
- зв'язок уяви з процесом мислення тварин;
- І.П.Павлов про маніпуляційну, винахідницьку діяльність мавп як вияв творчої фантазії.

Методичні вказівки: при підготовці до заняття студентам необхідно звернути увагу на наступне:

- 1) «передбачення» окремих видів тварин (котів, мишей та ін.) пояснюється їхньою здатністю фіксувати в атмосфері позитивно заряджені іони й атоми, дуже слабкі коливання ґрунту, зміни магнітного поля і звуки, що лежать поза діапазоном сприйняття слухом людини;
- 2) під біологічним індикатором в екології розуміють живі системи (клітини, багатоклітинні організми, популяції, види), які дозволяють розмірковувати про стан середовища проживання;
- 3) в ході гри тварина отримує інформацію про властивості і якості предметів оточуючого середовища; ігрове маніпулювання включає в себе дослідницький компонент.

Основні поняття і ключові слова: інсайт, ювенільний період, маніпуляційна активність, пізнавальна функція ігрової діяльності, біоіндикатор.

Питання для розгляду на практичному занятті

1. І.Павлов про інсайт («ага-момент») тварин.
2. Ігри тварин як феномен уяви.
3. Явище екстраполяції у поведінці тварин як вияв їхньої фантазії.
4. Явища здогаду в конструкторській роботі мавп.

Тематика рефератів

1. Будівельна діяльність комах.
2. Будівельна діяльність мурах.
3. Будівельна діяльність бджіл і ос.
4. Будівельна діяльність птахів.
5. Будівельна діяльність ссавців.
6. Здатність тварин до передбачення (змін у погоді, виверження вулканів тощо).

Завдання для самоконтролю

1. Поясніть поняття «інсайт».
2. Поясніть поняття «екстраполяція напрямку руху».
3. Чи здатна тварина уявляти наслідки своєї поведінки і поведінки партнера?
4. Як уява пов'язана із мовою та свідомістю?

Творчі задачі та проблемні ситуації

1. Прокоментуйте уривок із статті «Свідомість та уява» Ж.Резнікової. Можемо вважати, що високий ступінь розвитку комунікативних систем у тварин лежить в основі таких вищих психічних функцій, як уява, свідомість, співпереживання. Як приклад, наводиться експеримент Келера з шимпанзе, які розважалися тим, що підманювали курок, тримаючи в руці хліб, а потім швидко забирали руку і потішалися отриманим ефектом. Відомі факти, коли шимпанзе «придумувала» для себе гру з уявними предметами, зокрема із мотузкою. Таку поведінку антропоїдів, на думку багатьох дослідників, важко пояснити, не використовуючи термін «уява».

2. Дайте наукове пояснення наведеному міркуванню.

Відсутність у тварин уміння користуватися мовою доводить відсутність у них не тільки свідомості, а й уяви. Ця теза ґрунтується на доведених фактах що, тварини не володіють мовленням і потенціалом для розвитку.

3. Чи є підтвердженням наявності уяви, наведені приклади поведінки тварин?

Самки багатьох морських тварин (морська зірка, креветки, інші ракоподібні) прикріплюють відкладені яйця безпосередньо до свого тіла і виношують їх, а також вилуплене потомство до набуття ним самостійності.

Деякі види риб виношують ікру і мальків у роті самців, ікру і пуголовки на задніх ногах виношує жаба. В даному випадку ротова порожнина і спина виконують функцію гнізда.

5. Дайте наукове пояснення наведеним прикладам.

Історик Йордан (VI ст.) описав епізод часів гунських завоювань: у 371 р. гунські вершники, просуваючись по Таманському півострові, помітили самку оленя і стали переслідувати її. Олениха увійшла в воду і, обережно перейшла на інший бік. Так вона показала дорогу, по якій гунни перейшли до Криму, зайшовши у тил до скіфів і готів, що й забезпечило їм перемогу.

В містах і селах на схилах Везувію на східному березі Неаполітанського заливу немає сім'ї, в якій би не жила кішка. Почувши, що вулкан «оживає», коти біжать чим подалі від небезпеки.

Кіт може чути звуки в ультразвуковому діапазоні: він чує мишу біля її нори, навіть коли вони не рухаються. Слух у котів більш чутливий, ніж у людини та собаки. Кіт чує в межах 65 кГц, тоді як людина – в межах 20 кГц.

6. Складіть тези виступу за основними положеннями статті Д.Б.Ельконіна «Теорія гри» [12, с.352-368].

Рекомендована література

1. Гудолл Дж. Шимпанзе в природі: поведінка. М., 1992.
2. Губко О.Т. Основи зоопсихології. Навчальний посібник /За ред. С.І.Болтівця. К.: Світогляд, 2006, – 190 с.
3. Дьюсбери Д. Поведінка живих тварин. Сравнительные аспекты. – М.: Мир, 1981. – 79 с.
4. Зорина З.А., Полетаева И.И. Элементарное мышление животных. М., 2001.
5. Ильичев В.Д., Силаева О.Л. Говорящие птицы. М., 1990.
6. Крушинский Л.В. Биологические основы рассудочной деятельности. 2-е изд. М., 1986.
7. Крушинский Л.В. Избр. труды. Т. 1. М., 1991.

8. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция. М., 1988. – 519 с.
9. Меннинг О. Поведение животных: Вводный курс. М., 1982.
10. Тинберген Н. Поведение животных. М., 1978.
11. Резникова Ж.И. Интеллект и язык. Животные и человек в зеркале экспериментов. - М: «Наука», 2000.
12. Хрестоматия по зоопсихологии и сравнительной психологии / Ред.-сост. Н.Н.Мешкова, Е.Ю.Федорович. 4-е изд. — М.: УМК «Психология»; Московский психолого-социальный институт, 2005. — 376 с.
13. Шовен Р. Поведение животных. М., 1972.
14. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии. М.: Изд – во Моск. ун – та, 1976, 1993; РПО, 1999; УМК «Психология», 2001.

Тема 9. Проблема визнання свідомості та самосвідомості у тварин

Мета: розглянути погляди науковців і дослідників поведінки тварин щодо наявності свідомості і самосвідомості у тварин.

Необхідно знати:

- психіку тварин і людини, їх генетичний зв'язок і якісні відмінності;
- еволюцію поведінки антропоїдів.

Методичні вказівки: при підготовці до заняття студентам необхідно звернути увагу на наступне:

- 1) відмінною властивістю людської мови є культурна спадкоємність як здатність передавати інформацію про зміст сигналів із покоління в покоління за допомогою наuczіння і наслідування, а не за рахунок наявності видоспецифічних (вроджених) сигналів;
- 2) вивчення інтелектуальних можливостей шимпанзе, які проводять подружжя Гарднерів, відбуваються за ускладненою програмою з наuczіння мові дитинчат шимпанзе, залучених до експерименту від народження, в

оточенні «батьків» - людей, які постійно знаходяться з мавпами. Враховуються змішані вокальні і жестові символи;

- 3) вивчення мови приматів дає підстави зазначити, що не дивлячись на нездатність вищих мавп опанувати людською мовою, вони можуть використовувати символи семантично, групувати подібні поняття, цілеспрямовано їх комбінувати для виявлення бажань; відмічаються паралелі між розвитком мови антропоїдів і дітей; все це є внеском у розуміння еволюції, розвитку інтелекту та самопізнання.

Основні поняття і ключові слова: свідомість, самосвідомість, самоідентифікація.

Питання для розгляду на практичному занятті

1. Еволюція поведінки мавп.
2. О.Губко про свідомість і самосвідомість тварин.
3. Заперечення свідомості та самосвідомості вищих тварин – вияв догматизму й тоталітаризму в науці?

Тематика рефератів

1. Дослідження поведінки вищих мавп.
2. Н.Ладигіна-Котс про поведінку антропоїдів.
3. Психологи і природознавці про свідомість і самосвідомість.

Завдання для самоконтролю

1. В чому полягає схожість і відмінність розвитку психіки людини і вищих антропоїдів?
2. Чи може існувати свідомість без мови?
3. Чи може тварина, що володіє нескладною системою комунікації, мати свідомість?

Творчі задачі та проблемні ситуації

1. Прокоментуйте висловлювання.

Поняття «Я» являє собою когнітивну структуру, пов'язану із здатністю тварини дивитися на себе збоку, ніби стоячи на місці інших особин. Ця здатність дозволяла би тварині розглядати себе як об'єкт. То чи є у тварин власне «Я»? (Мак-Фарленд).

Тварина, пеана річ, довідується про свої соматичні стани і свою поведінку. Але для цього не обов'язково мати свідомість (Мак-Фарленд).

Тварина може діяти тільки в рамках ситуації, яка сприймається безпосередньо, а всі здійснювані нею поведінкові акти обмежені біологічними потребами, тобто мотивація завжди біологічна. Конкретне, практичне мислення тварин робить їх залежними від ситуації. Лише в процесі орієнтувально-дослідницьких дій, маніпулювання тварина здатна розв'язати проблемне завдання.

2. Чи можна вважати, що здатність тварини реагувати на якісь частини свого тіла у дзеркальному відображенні свідчать про її самосвідомість? Дайте пояснення наведеним прикладам.

Шимпанзе Уошо першою показала, що здатна впізнавати себе, коли розглядала своє відображення у дзеркалі. Геллап (Gallup, 1977, 1979) експериментально показав, що й інші шимпанзе володіють здатністю до самовпізнавання.

П'ятьох тварин під наркозом було розфарбовано червоною фарбою. Дві особини в минулому мали досвід роботи з дзеркалом, інші – ні. Коли вони прокинулись і подивилися у дзеркало, то перші почали мацати зафарбовані місця, а останні нічого не виявили ніяких ознак самовпізнавання.

Шимпанзе, дивлячись у дзеркало, погрожує відображенню кулаком, а також намагається шукати об'єкт за дзеркалом. Подібним чином ведуть себе дельфіни, касатки.

3. Складіть тези виступу за основними положеннями статті Джейн Гудолл «Соціальна свідомість» [8, с.130-148].

4. Складіть тези виступу за основними положеннями розділу «Самосвідомість у тварин» з книги Мака-Фарленда [4, с.474-476].

5. Складіть тези виступу за основними положеннями статті В.С.Мухіної «Про графічну діяльність приматів у зв'язку з генезою емоційного відношення до результату дій» [8, с.474-476].

Рекомендована література

1. Гудолл Дж. Шимпанзе в природе: поведение. М., 1992.
2. Губко О.Т. Основы зоопсихологии. Навчальний посібник /За ред. С.І.Болтвіця. К.: Світогляд, 2006, – 190 с.
3. Дьюсбери Д. Поведение животных. Сравнительные аспекты. – М.: Мир, 1981. – 79 с.
4. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция. М., 1988. – 519 с.
5. Меннинг О. Поведение животных: Вводный курс. М., 1982.
6. Спиркин А. Происхождение сознания. – М.: Политиздат, 1960. – С.8-11.
7. Резникова Ж.И. Интеллект и язык. Животные и человек в зеркале экспериментов. –М : «Наука», 2000.
8. Хрестоматия по зоопсихологии и сравнительной психологии / Ред.-сост. Н.Н.Мешкова, Е.Ю.Федорович. 4-е изд. — М.: УМК «Психология»; Московский психолого-социальный институт, 2005. — 376 с.
10. Шовен Р. Поведение животных. М., 1972.
11. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии. М.: Изд – во Моск. ун – та, 1976, 1993; РПО, 1999; УМК «Психология», 2001.
12. Филиппова Г.Г. Зоопсихология и сравнительная психология: Учеб. Пособие. – М.: Академия, 2004. – 544с.

4. Методичні рекомендації для виконання дослідницької роботи

Мета: шляхом спостереження за тваринами виявити механізми їхнього пристосування.

Завдання:

1. Простежити конкретні способи поведінки тварини, за якою ведеться спостереження.

2. Провести інтерпретацію отриманих спостережень, проаналізувати психологічні механізми поведінки тварини.
3. Зробити висновок про способи адаптації тварин до умов середовища, в яких здійснювалося спостереження.

Структура дослідницької роботи:

1. Вступ.
2. Теоретична частина.
3. Емпірична частина (включає опис тварини, фіксацію спостережень, аналіз і інтерпретацію результатів спостереження).
4. Висновки.

Умови до змісту і оформленню кожної частини дослідження:

1. Вступ

Опис середовища, умов проживання в ньому тварини. Необхідно розглянути, які труднощі додає середовище тварині, що проживає в ньому.

2. Теоретична частина

Розглянути основні поняття, які досліджуються у відповідності до завдання: наслідження, наслідування, двофазові завдання, пускова ситуація, ключовий подразник та ін.

3. Емпірична частина

3.1. Опис тварини, за якою ведеться спостереження (вид, поведінка під час харчування, гри, спілкування, облаштування місця для сну тощо).

3.2. Фіксація спостережень: детальний опис дій, які здійснює тварина, а також місця спостереження, дати і часу.

Висновки

Пов'язані з метою і завданням дослідження.

Практичні завдання

1. Простежте за поведінкою тварини (кішки, собаки тощо) під час обстеження нею незнайомого предмету чи незнайомої території. Опишіть зміни поведінки тварини.
2. Придумайте двофазові завдання для різних видів тварин (кішки, собаки, мавпи тощо). Опишіть їхнє виконання твариною.

- 3.Опишіть різні ігри кішки, собаки, ворони тощо, проаналізуйте їх і виявіть схожість і відмінність.
- 4.Опишіть комплекси фіксованих дій (наприклад, умивання) у хом'ячка, кішки, папуги тощо.
- 5.Опишіть, які види наuczіння можна виявити в процесі рішення твариною наступних завдань: вийти із зачиненого приміщення, дістати їжу із важко доступного місця.

5. Тести контролю знань

1. Назвати необхідну умову для формування навичок у тварин:

- А) створення проблемної ситуації
- Б) повторення, тренування рухового акту
- В) висока збудливість нервової системи
- Г) присутність родичів
- Д) внутрішньовидова боротьба

2. Факультативне наочіння – це:

- А) наочіння, яке не піддається спостереженню на той час, коли воно відбувається
- Б) особлива форма наочіння під час спілкування, коли одна тварина наслідує досвід іншої
- В) індивідуальний досвід
- Г) здатність до швидких змін
- Д) сукупність спадкових структур організму

3. Процес виникнення і розвитку людини з людиноподібних тварин (антропоїди) називають:

- А) антропопсихізмом
- Б) антропоморфізмом
- В) актуалізацією
- Г) антропогенез
- Д) аферентацією

4. Групова поведінка тварин – це:

- А) узгодження спільних дій тварин
- Б) комунікативна поведінка тварин
- В) детермінізм
- Г) набір символів а жестів, які складають основу спілкування тварин
- Д) категорія для позначення сукупності дій тварин і вчинків людей

5. Специфічною формою наочіння у вищих хребетних, при якій фіксуються відмінності деяких природжених поведінкових актів батьківських особин, сестер та братів, харчових об'єктів, називають:

- А) ігри тварин
- Б) імпринтинг
- В) інсайт
- Г) клінотаксиси

6. Спеціальні утвори, за допомогою яких нервові клітини пов'язані одна з одною – це:

- А) рефлекси
- Б) синапси
- В) сигнали
- Г) тропізми
- Д) подразливість

7. Зовнішні подразники, які створюють у сукупності пускову ситуацію, називають:

- А) тропізмами
- Б) релізерами
- В) реакцією
- Г) фенотипом

8. Ігровий період у вищих тварин, який закінчується з початком статевого дозрівання, називається:

- А) шимпанзеподібним віком
- Б) наслідуванням
- В) ювенільним періодом
- Г) фотокінезом

9. Недолік лабораторних досліджень психіки тварин:

- А) повноцінне харчування
- Б) достатній догляд
- В) спостереження за здоров'ям
- Г) відсутність природних ворогів
- Д) умови ізоляції

10. Яка біологічна роль статевого імпринтингу?

- А) забезпечує нормальне розмноження
- Б) перешкоджає розмноженню
- В) підвищує рівень статевих гормонів
- Г) необхідна умова для сексуальних ігор
- Д) забезпечує підкорення самиць самцями

11. Яке біологічне значення має харчовий імпринтинг ?

- А) допомагає тварині розпізнати поживне від непоживного
- Б) визначає смакові переваги
- В) формує навички швидкого поглинання їжі
- Г) формує досвід годування майбутніх дітей
- Д) визначає улюблену їжу

12. Вплив сенсорно збагаченого середовища на розвиток психіки тварини.

- А) ніяк не впливає
- Б) стимулює розвиток психіки
- В) гальмує розвиток психіки
- Г) сприяє формуванню агресії
- Д) сприяє формуванню страху

13. Значення облігатного навчання:

- А) забезпечує виживання тварини
- Б) забезпечує зберігання виду
- В) полегшує адаптацію до зовнішніх умов
- Г) підвищує імунні властивості організму
- Д) не має значення для тварин

14. Яку тварину обрала об'єктом дослідження Н. Н. Ладигіна-Котс, вивчаючи зрядійну та конструкторську діяльність ?

- А) гризунів
- Б) хижаків
- В) комах
- Г) птахів
- Д) антропоїдів

15. Вроджену координацію можна назвати:

- А) інстинктивним рухом
- Б) інтроспекцією
- В) еферентацією
- Г) активацією
- Д) білатерацією

16. Ієрархічна структура спільності макак підтримується завдяки:

- А) самцям
- Б) дитинчатам
- В) домінантним самцям
- Г) найстарішій мавпі
- Д) найагресивнішій мавпі

17. Яка з ознак не є характерним проявом комунікативної поведінки у спільній грі тварин?

- А) наявність взаємодії у грі
- Б) індивідуальна дистанція
- В) запрошення до гри

- Г) використання комунікативних сигналів
- Д) зміна території гри

18. У чому полягає прикладний аспект зоопсихології та порівняльної психології?

- А) у штучному розмноженні тварин
- Б) у збереженні всього розмаїття фауни
- В) у пізнанні всіх закономірностей формування психіки людини у філогенезі
- Г) у дослідженні здібностей людини
- Д) у виведенні декоративних порід тварин

19. Вища інтегрована форма психіки, яка складається під впливом суспільно-історичних умов у трудовій діяльності людини та її спілкування за допомогою мови з іншими людьми – це:

- А) мислення
- Б) свідомість
- В) розум
- Г) інтелект
- Д) інтуїція

20. Сукупність властивостей організму, які створюються в процесі його розвитку, називають:

- А) фенотипом
- Б) філогенезом
- В) індивідуальністю
- Г) лабільністю
- Д) локомоцією

21. Перенесення притаманних людині властивостей та особливостей на явища природи, називають:

- А) білатеральністю
- Б) антропоморфізмом
- В) антропосихізмом
- Г) активацією
- Д) гомеостазом

22. Метод тренування, навчання, вироблення вправності у повторенні тієї самої дії, називають:

- А) дресируванням (муштруванням)
- Б) законом вправ
- В) законом ефекту
- Г) інволюцією

Д) ітерацією

23. Видоспецифічна поведінка тварин:

- А) факультативне навчіння
- Б) облігатне навчіння
- В) наслідування
- Г) імітаційна поведінка
- Д) інтелектуальна поведінка

24. Сукупність спадкових структур організму, називають:

- А) фенотип
- Б) філогенез
- В) онтогенез
- Г) генотип
- Д) біопсихізм

25. Компонент психічної діяльності тварин, яка забезпечує біологічно адекватну орієнтацію їх поведінки у новій ситуації, називають:

- А) імітаційною поведінкою
- Б) інтелектуальною поведінкою
- В) дослідницькою поведінкою
- Г) свідомістю
- Д) маніпулюванням

26. Які з перерахованих форм поведінки не є інстинктивними?

- А) захисна
- Б) знярядійно-конструктивна
- В) харчова
- Г) орієнтовна
- Д) сексуальна

27. Складну реакцію тварин та людини на новизну стимулу, яку І.П.Павлов назвав рефлексом «що таке?», називають:

- А) мотивацією
- Б) орієнтувальним рефлексом
- В) неврозом
- Г) подразливістю
- Д) релізером

28. Вкажіть ендогенний чинник активно захисної поведінки:

- А) високий рівень тестостерону
- Б) зниження в крові рівня глюкози

- В) знижена збудливість нервової системи
- Г) активація нервових центрів
- Д) умови низької освітленості

29. Функціональна роль ключових подразників:

- А) полегшують орієнтування в просторі
- Б) сприяють формуванню навичок
- В) викликають сплячку
- Г) викликають інстинктивну поведінку
- Д) допомагають в адаптації до несприятливих умов

30. Провідна роль у інстинктивній поведінці належить:

- А) генотипу
- Б) індивідуальному досвіду
- В) інтелектуальній поведінці
- Г) імунним властивостям організму
- Д) природженим пусковим механізмам

31. Вроджена система сигналів (звуків, поз, рухів тіла, запахів), які посилаються однією твариною та адекватно сприймаються іншою – це:

- А) конструктивна поведінка
- Б) локалізація психічних функцій
- В) інстинкт
- Г) мислення тварин
- Д) комунікація тварин

32. Маніпулювання предметами, за допомогою яких тварина будує комплексний об'єкт (гнізда деяких видів риб, жаб, шимпанзе) – це:

- А) конструктивна діяльність
- Б) орієнтувальний рефлекс
- В) латентне навчіння
- Г) підкріплення
- Д) імпринтинг

33. Відмітьте слово, яке, на Ваш погляд, не пов'язано з іншими:

- А) К. Лоренц
- Б) гідравлічна модель
- В) ключовий подразник
- Г) ієрархічна теорія інстинкту

34. Яка з характеристик властива такому феномену, як імпринтинг:
- А) виникає на ранньому етапі онтогенезу
 - Б) обумовлює наступний вибір статевого партнера
 - В) забезпечує контакт з матір'ю
 - Г) можливий тільки протягом сензитивного періоду
35. Яка із форм навчіння стосується неасоціативного навчіння:
- А) імпринтинг
 - Б) опосередковане навчіння
 - В) факультативне навчіння
 - Г) звикання
36. Відмітьте слово, яке, на Ваш погляд, є зайвим у даному ряді:
- А) умовний рефлекс
 - Б) метод спроб і помилок
 - В) Б.Ф. Скіннер
 - Г) звикання
37. Відмітьте слово, яке, на Ваш погляд, не пов'язано з іншими:
- А) звикання
 - Б) проблемний ящик
 - В) Б.Ф. Скіннер
 - Г) асоціативне навчіння
38. Яку роль в еволюції грає облігатне навчіння:
- А) сприяє формуванню в онтогенезі видоспецифічної поведінки
 - Б) сприяє пристосуванню до епізодично повторювальних змін зовнішнього середовища
 - В) сприяє пристосуванню до періодично повторювальних змін зовнішнього середовища
 - Г) сприяє пристосуванню до несподіваних змін зовнішнього середовища
39. Який із методів навчіння може використовуватися для оцінки когнітивних здатностей тварин:
- А) навчіння в Т-подібному лабіринті
 - Б) виробляння слиновиділення
 - В) виробляння рухових умовних рефлексів
 - Г) диференціувальне навчіння
40. Розумну діяльність можна віднести до наступної категорії поведінкових актів:

- А) миттєва фіксація в пам'яті об'єктів інстинктивних поведінкових актів, що здійснюються у чітко визначені критичні періоди онтогенезу
- Б) здійснювані на ґрунті спадково обумовленої програми
- В) здійснювані у новій для тварини ситуації на основі негайного прийняття рішення без спеціального навчіння за відсутності відповідної конкретної спадкової програми
- Г) здійснені на основі програми, сформовані особиною у процесі набуття індивідуального досвіду

41. Відмітьте слово, яке, на Ваш погляд, є зайвим у даному ряді:

- А) навчіння «вибір за взірцем»
- Б) диференціовальне навчіння
- В) шимпанзе
- Г) здатність до екстраполяції

42. Розташуйте перерахованих тварин у порядку зростання їхньої здатності до екстраполяції напрямку руху харчового подразника:

- А) ворона
- Б) курка
- В) кішка
- Г) біла миша
- Д) всі відповіді вірні

43. Із перерахованих тварин найвищим рівнем розумної діяльності володіє:

- А) черепаха
- Б) кішка
- В) собака
- Г) ведмідь

44. Тварин з високим рівнем інтелекту характеризує:

- А) висока плодючість
- Б) велика пластичність поведінки
- В) розвинена акустична комунікація

45. Згідно порівняльних досліджень рівень розвитку інтелекту шимпанзе відповідає рівню розвитку інтелекту:

- А) дитини шести місяців
- Б) дворічної дитини
- В) п'ятирічної дитини
- Г) дорослої людини середніх інтелектуальних здібностей

46. Який із видів навчіння відноситься до категорії «неасоціативного»:

- А) диференціовальне наочіння
- Б) латентне наочіння
- В) наочіння за взірцем
- Г) установка на наочіння

47. Які із складових усього комплексу поведінки не є спадково обумовленими:

- А) інстинкти
- Б) наочіння
- В) елементарна розумна діяльність
- Г) імпринтинг

48. Які із складових усього комплексу поведінки є спадково обумовленими:

- А) інстинкти
- Б) наочіння
- В) елементарна розумна діяльність
- Г) імпринтинг

49. До якого типу агресії можна віднести охорону кавказькою вівчаркою овець при нападi вовків:

- А) територіальна
- Б) міжвидова
- В) внутрішньовидова
- Г) материнська

50. До якого типу можна віднести агресію кішки-матері по відношенню до іншої кішки?

- А) міжсамцьова
- Б) материнська
- В) внутрішньовидова
- Г) міжвидова

6. Питання до заліку

1. Поняття, об'єкт, предмет і завдання зоопсихології.
2. Схарактеризуйте історію розвитку зоопсихології як науки.
3. Завдання зоопсихології на сучасному етапі.
4. Методи дослідження в зоопсихології.
5. Як співвідносяться зоопсихологія, порівняльна психологія, еволюційна психологія, генетична психологія та етологія?
6. Донаукові уявлення про психіку тварин.
7. Розвиток наукових уявлень про поведінку й психіку тварин до ХХ ст.
8. Розвиток наукових уявлень про поведінку і психіку тварин у ХХ ст.
9. Які стадії розвитку психіки тварин виділяють О.Леонтєв і К.Фабрі?
10. Тропізми та їх різновиди.
11. Таксиси. Поняття, види.
12. Дайте визначення поняттю «інстинкт» і поясніть його роль в процесі еволюції поведінки тварин.
13. Схарактеризуйте структуру інстинктивної поведінки тварин. Наведіть приклад.
14. Інстинктивна поведінка. Загальна характеристика, види.
15. Внутрішні фактори інстинктивної поведінки.
16. Зовнішні фактори інстинктивної поведінки.
17. Дайте визначення поняттю «вроджений пусковий механізм» і поясніть його роль в процесі еволюції поведінки тварин.
18. Що таке ключовий подразник? Яке значення мають ключові подразники у онтогенезі тварин?
19. Розкрийте зміст облігатного й факультативного наочіння. Наведіть приклади.
20. Опосередковане наочіння і його роль у формуванні поведінки.
21. Основні положення теорії К.Лоренца про розвиток інстинктивної поведінки.
22. Ієрархічна теорія інстинктів Н.Тінбергена.
23. Наочіння як механізм індивідуальних адаптацій.
24. Своєрідність наочіння у тварин різних таксонів.
25. Що таке імпринтинг? Дайте його змістову характеристику як особливого виду наочіння і поясніть його функцію.
26. Ритуальна поведінка тварин.
27. Поняття «мислення тварин». Погляди Ч.Дарвіна, І.Павлова, Л.Крушинського на розумову діяльність тварин.
28. Характеристика ювенильного періоду.
29. Наведіть приклади локомоторної та маніпуляційної гри тварин.
30. Розкрийте концепцію ігрової поведінки тварин.
31. Функції гри тварин.
32. Маніпуляційна активність та її значення для розвитку психіки вищих хребетних.
33. Характеристика нижчого рівня розвитку елементарної сенсорної психіки.
34. Характеристика вищого рівня розвитку елементарної сенсорної психіки.

35. Характеристика нижчого рівня розвитку перцептивної психіки.
36. Характеристика вищого рівня розвитку перцептивної психіки.
37. Основні елементи і критерії інтелекту тварин.
38. Форми мислення у людиноподібних мавп.
39. Біологічна обмеженість інтелекту тварин.
40. Розвиток психічної діяльності в пренатальному періоді.
41. Розвиток психічної діяльності в ранньому постнатальному періоді.
42. І. Павлов про почуття допитливості антропоїдів.
43. Емоції тварин.
44. Що таке грумінг, яка його функція? Наведіть приклади.
45. Різновиди засобів спілкування у тварин (звуковий, хімічний, дотиковий, вібраційний, «мова танців» та ін.).
46. Наведіть приклади комунікації тварин.
47. Проблема вивчення мови тварин (амслен, досліді з жетонами, спілкування за допомогою комп'ютера).
48. Проблема уяви як психічного процесу у тварин.
49. Що таке «інсайт» («ага-момент»). Наведіть приклади рішення завдань шляхом інсайту.
50. Імпринтинг і його роль у формуванні різних форм поведінки.
51. Експериментальне вивчення імітаційної поведінки.
52. Когнітивні процеси у тварин і методи їх вивчення.
53. Орієнтування тварин в просторі і методи їх вивчення.
54. Методи лабіринтів у вивченні складних форм поведінки тварин.
55. Здатність тварин до передбачення (змін у погоді, виверження вулканів тощо).
56. Проблема визнання свідомості та самосвідомості у тварин.
57. Переваги життя тварин у групі.
58. Характеристика угруповань тварин.
59. Соціальна організація приматів.
60. Визначте спільне і відмінне у розвитку психіки людини і вищих антропоїдів.

7. Словник

Амслен – «мова» тварин, що полягає у запам'ятовуванні знаків, які використовують у спілкуванні глухонімі.

Анонімне групування – групування тварин, що не має соціальної структури, складається з особин, які персонально не знають один одного. Проте в таких групуваннях особини злагоджено реагують на різні біологічно значимі сигнали, наприклад, сигнали небезпеки.

Анонімне групування закритого типу – його члени не розрізняють один одного персонально, але можуть виокремити особин, що до нього не належать, наприклад за запахом. Поява чужинця в такій групі викликає різку агресію до нього в усіх членів групи.

Анонімне групування відкритого типу – його члени не виявляють агресії до новоприбулих особин свого виду. Такими є стада багатьох видів копитних або перелітні зграї птахів.

Антропоморфізм – науковий підхід до оцінки поведінки тварини, що полягає у перебільшенні їхнього розуму і приписуванні таких людських якостей, як свідомість, любов, воля та ін. Антропоморфічне тлумачення поведінки тварин з точки зору людських мотивів і вчинків веде до стирання меж між людиною і твариною і до ігнорування якісних особливостей людської психіки.

Асоціація – (від лат. associatio – з'єднання), зв'язок між психічними явищами, коли актуалізація (сприйняття, представлення) одного з них веде за собою появу іншого. Явище асоціації описано ще Платоном і Аристотелем, однак термін був введений Дж.Локком у XVII ст.

Асоціативне научіння – тип научіння, при якому в ЦНС формується тимчасовий зв'язок між двома стимулами, один із яких первісно був для тварини індиферентний, а інший виконував роль заохочення чи покарання.

Безумовний рефлекс – (від лат. reflexus – відображення) – спадково закріплена стереотипна форма реагування на біологічно значимі впливи зовнішнього світу або зміни внутрішнього середовища організму (за І.Павловим).

Безумовно-рефлекторна реакція – у прояві складної безумовно-рефлекторної реакції бере участь ланцюг простих безумовно-рефлекторних актів. Так, харчова реакція новонародженого цуценя здійснюється за участі цілого ряду більш простих актів – смоктання, ковтальних рухів, рефлекторної діяльності

слинних залоз і залоз шлунку. При цьому позаяк попередній безумовно-рефлекторний акт є стимулом для прояву наступного, говорять про ланцюговий характер безумовних рефлексів.

Біологічні форми поведінки – за визначенням Л.В.Крушинського, це складна багатоактна поведінка, що відповідає фазам життя тварини, побудована із окремих унітарних реакцій, пов'язана із забезпеченням основних біологічних потреб. Згідно Л.В.Крушинському, у тварин виділяють найбільш загальні біологічні форми поведінки: 1)харчову, 2)оборонну, 3)статеву, 4)батьківську, 5)поведінку потомства по відношенню до батьків.

Водний лабіринт Моріса – популярний тест для дослідження здатності тварин до формування просторових уявлень, запропоновано на поч. 80-х рр. ХХ ст. шотландським дослідником Р.Морісом.

Вибір за взірцем – метод вивчення когнітивних здатностей, заснований на виробленні диференціювальних умовних рефлексів. Вперше запропоновано Н.Н.Ладигіною-Котс.

Грумінг – комфортна поведінка ссавців і птахів, що виявляється у догляді за зовнішніми покриттями і адресована іншій особині.

Дії тварин із знаряддям – специфічна форма маніпулювання з предметами (знаряддями), коли має місце вплив одного предмету на інший чи тварину. В результаті виникає опосередковане фізичне відношення між твариною і об'єктом (знаряддям).

Диференціювальне гальмування – розвивається у корі головного мозку у тому випадку, якщо тварина має віддиференціювати один зовнішній подразник, який є для нього умовно-рефлекторним сигналом, від іншого, подібного до нього подразника, який не є сигналом.

Диференціювальний умовний рефлекс – виробляння у тварини навички обирати потрібний умовний подразник з двох або більше подібних.

Екстраполяція напрямку руху – це здатність тварини по первинному напрямку переміщення об'єкту прогнозувати напрям його подальшого переміщення. Наприклад, якщо переслідувана тварина ховається за непрозорою перегородкою, собака найчастіше огинає її з іншого боку, тим самим скорочуючи відстань.)

Зоопсихологія – наука про психіку тварин, про прояви і закономірності психічного відображення на цьому рівні. З. вивчає формування психічних процесів у тварин в онтогенезі, походження психіки і її розвиток у процесі еволюції, біологічні передумови зародження людської свідомості.

Ігри тварин – комплекс різноманітних поведінкових актів. На думку більшості вчених, гра тварин служить підготовкою до дорослого життя, сприяє накопиченню індивідуального досвіду шляхом вправ як в сенсорній, так і в моторній сферах. Гра зустрічається тільки у вищих хребетних, що виявляє їх виняткове значення для онтогенезу психіки на вищих рівнях еволюції.

Імпринтинг – специфічна форма навчіння тварин, фіксація у пам'яті відмінних ознак об'єктів, деяких вроджених поведінкових актів, які здійснюються у чітко визначені періоди онтогенезу.

Інсайт – раптове розуміння, «схоплювання» відношень і структури проблемної ситуації (синонім «ага-реакції»). Здатність тварин вирішувати завдання відразу, без попередніх спроб і помилок.

Інтелект тварини – вища форма психічної діяльності тварин. Яка характеризується відображенням не тільки предметних компонентів середовища, а й їхніх зв'язків, а також нестереотипним рішенням складних завдань способами з переносом і використанням різних операцій, засвоєних в результаті попереднього індивідуального досвіду.

Ітерація – багаторазове повторення дії або операції з метою її засвоєння.

Йеркиш – створена американським ученим Дюейном Румбо система, в якій роль слів грали лексиграми – спеціальні значки, нанесені на клавіатуру комп'ютера (кожна лексиграма означала певне поняття).

Ключові подразники – ознаки компонентів середовища, на які тварини реагують незалежно від індивідуального досвіду вродженими, видотиповими формами поведінки, тобто певними інстинктивними рухами.

Когнітивна карта – образ знайомого просторового оточення. Когнітивні карти створюються і видозмінюються в результаті активної взаємодії суб'єкта з оточуючим світом.

Комунікація – передача тваринами інформації, яка здійснюється за допомогою зору, слуху, нюху, дотику. К. може здійснюватися як при безпосередньому контакті між тваринами, так і за допомогою різних міток, що умисно наносяться

на різні предмети на місцевості. Виділяють наступні системи К. тварин: тактильна, хімічна, акустична і оптична.

Конструктивна діяльність тварин – маніпулювання предметами, в результаті чого тварина споруджує комплексний об'єкт (гніздо та ін.). К.д.т. в деяких випадках є важливою частиною інтелектуальної поведінки.

Латентне навчіння – за визначенням У.Торпа, утворення зв'язку між індиферентними стимулами або ситуаціями за відсутності підкріплення. В процесі л.н. у тварини формується «когнітивна карта» всіх ознак лабіринту, або його «мисленнєвий план», на основі якого тварина будує свою подальшу поведінку. Утворення «мисленнєвого плану» може відбуватися у процесі орієнтувально-дослідницької активності без її підкріплення.

Локомоція – рух тварин і людини, що забезпечує активне переміщення в просторі; важливе пристосування до життя у різних умовах середовища (плавання, літання, ходіння).

Маніпуляційні ігри – ігри, при яких тварини активно маніпулюють і грають з різноманітними предметами.

Облігатне навчіння – комплекс специфічних навичок, необхідних представникові кожного виду, що визначає типове для даного виду поведінку.

Онтогенез – індивідуальний розвиток організму – сукупність новоутворень, які переживає організм від зародження до кінця життя.

Оперантне навчіння – форма навчіння, що характеризується тим, що підкріплюється спонтанна поведінка, яка визнається бажаною. Термін ввів американський психолог Б.Ф.Скіннер для позначення особливого шляху утворення умовних зв'язків. При О.н. тварина спочатку виконує який-небудь рух (спонтанний або ініційований експериментатором), а потім отримує підкріплення.

Опосередковане навчіння – навчіння методом наслідування, імітаційне навчіння.

Перцептивна психіка – за О.Леонтєвим, психіка, яка характеризується здатністю відобразити об'єктивну дійсність уже не у формі окремих елементарних відчуттів, викликаних окремими властивостями чи їх сукупністю, але у формі відображення речей. Діяльність тварини визначається на цій стадії

тим, що виокремлюється зміст діяльності, спрямований не на предмет впливу, а на ті умови, в яких цей предмет об'єктивно даний у середовищі.

Поведінка – за К.Фабрі – сукупність проявів, зовнішньої переважно рухової активності тварини, спрямованих на встановлення життєво необхідних зв'язків організму із середовищем.

Постнатальний період – розвиток тварини після народження. Включає в себе такі періоди як: неонатальний, соціалізацію, ювенильний, статевого дозрівання, морфологічної зрілості і старість.

Потреба – специфічна сила живих організмів, що забезпечує їхній зв'язок із зовнішнім середовищем для самозбереження і саморозвитку, джерело активності живих систем в оточуючому світі.

Проблемний ящик Торндайка – експериментальний пристрій різного ступеню складності, в який поміщають піддослідних тварини з метою вивчення характерних рухових реакцій, спрямованих на те, щоби вийти із ящика і отримати підкріплення рефлексу. Спостереження дали підстави Торндайку стверджувати, що тварини діють шляхом спроб і помилок і випадкового успіху. Весь процес навічання пояснювався як процес встановлення зв'язків між ситуаціями і рухами.

Психічна діяльність тварин – цілісний комплекс всіх проявів поведінки і психіки тварин, спрямований на встановлення життєво необхідних зв'язків організму із середовищем; процес психічного відображення дійсності як продукт і прояв активності тварини в оточуючому світі.

Розумова діяльність – здійснення твариною адаптивного поведінкового акту в раптовій ситуації (за Л.В.Крушинським).

Реакція слідування – намагання дитинча зрілонароджених видів слідувати за об'єктом, запам'ятованим у якості «матері». Особливо виявляється у стадних тварин, сприяє збереженню цілісності стада.

Релізер – служить для позначення стимулів (частин тіла, поз, рухів чи звуків), які демонструє особина іншій з метою викликання певних поведінкових реакцій; термін запропонований К.Лоренцом.

Ритуалізовані компоненти поведінки – видотипові, генетично фіксовані сигнали (пози, рухи тіла, звуки), що виконуються підкреслено демонстративно, в певній послідовності у вигляді ритуалів з чітким інформативним змістом.

Структура поведінкового акту – ланцюг поведінкових дій тварини. У тварини в певний період розвивається стан тої чи іншої специфічної мотивації (харчової, статевої тощо). Під її впливом формується так звана «пошукова поведінка», в результаті якої тварина шукає «ключовий подразник», реакція на який у вигляді «завершального акту» закінчує даний етап ланцюга поведінкових дій.

Таксис – рухові реакції у відповідь на односторонньо діючий стимул, властиві організмам, що вільно пересуваються. Джерелами подразнення можуть бути світло, температура, волога, хімічні речовини.

Факультативне навчіння – комплекс навичок, що виникли у тварини в процесі накопичення індивідуального життєвого досвіду.

Фенотип – сукупність ознак і властивостей організму, які утворилися в процесі його індивідуального розвитку. Властивості Ф. виникають внаслідок взаємодії успадкованих задатків організму – генотипу і зовнішніх умов існування, в яких відбувається розвиток.

Феромони – хімічні речовини, які діють як передачі біологічної інформації між особинами.

Філогенез – процес історичного розвитку світу живих організмів як в цілому, так і окремих груп – видів, родів, сімейств, класів.

Ювенильний період – період онтогенезу, що характеризується вираженою орієнтувальною реакцією та інтенсивною ігровою діяльністю, чому його часто називають ігровим. В цей період онтогенезу відбувається формування оборонних реакцій.

8. Рекомендована література до всього курсу

1. Бериташвили И.С. Память позвоночных животных, ее характеристика и происхождение. М., 1974.
2. Гудолл Дж. Шимпанзе в природе: поведение. М., 1992.
3. Губко О.Т. Основы зоопсихології. Навчальний посібник /За ред. С.І.Болтівця. К.: Світогляд, 2006, – 190 с.
4. Дарвин Ч. О выражении ощущений у человека и животных // Собр. соч. Т. 2. М., 1953.
5. Дембовский Я. Психология животных. М., 1959.
6. Дембовский Я. Психология обезьян. М., 1963.
7. Дьюсбери Д. Поведение животных. Сравнительные аспекты. – М.: Мир, 1981. – 79 с.
8. Еськов Е.Л. Акустическая сигнализация общественных насекомых. М., 1979.
9. Зорина З.А., Полетаева И.И. Зоопсихология. Элементарное мышление животных. М., 2001.
10. Зорина З.А., Полетаева И.И., Резникова Ж.И. Основы этологии и генетики поведения. М., 2002.
11. Ильичев В.Д., Силаева О.Л. Говорящие птицы. М., 1990.
12. Крушинский Л.В. Биологические основы рассудочной деятельности. М.: Изд-во МГУ, 1986.
13. Крушинская Н.Л., Лисицына Т.Ю. Поведение морских млекопитающих. М., 1993.
14. Ладыгина-Котс Н.Н. Конструктивная и орудийная деятельность высших обезьян. М., 1959.
15. Ладыгина-Котс Н.Н. Развитие психики в процессе эволюции организмов. М., 1958.
16. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. М., 1972.
17. Лоренц К. Человек находит друга. М., 1992.
18. Лоренц К. Кольцо царя Соломона. М., 1978.
19. Линден Ю. Обезьяны, человек и язык. М., 1981.
20. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция. М., 1988. – 519 с.
21. Меннинг О. Поведение животных: Вводный курс. М., 1982.
22. Никольский А.А. Звуковая сигнализация млекопитающих в эволюционном процессе. М., 1984.
23. Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности животных. М., 1973.
24. Павлов И.П. Лекции о работе больших полушарий головного мозга // Полн. собр. соч. Т. IV. М.; Л., 1952.

25. Панов Е.Н. Механизмы коммуникации у птиц. М., 1978.
26. Панов Е.Н. Общение в мире животных. М., 1970.
27. Панов Е.Н. Сигнализация и «язык» животных. М., 1970.
28. Резникова Ж.И. Интеллект и язык. Животные и человек в зеркале экспериментов. – М : «Наука», 2000.
29. Савельев С.А. Введение в зоопсихологию. М., 2000.
30. Северцов А.С. Введение в теорию эволюции. М.: Изд-во МГУ, 1981.
31. Спиркин А. Происхождение сознания. – М.: Политиздат, 1960.

32. Тинберген Н. Поведение животных. М., 1969, 1978.
33. Тинберген Н. Социальное поведение животных. М., 1993.
34. Тих Н.А. Предыстория общества. Л., 1970.
35. Хайнд Р. Поведение животных: Синтез этологии и сравнительной психологии. М., 1975.
36. Хрестоматия по зоопсихологии и сравнительной психологии / Ред.-сост. Н.Н.Мешкова, Е.Ю.Федорович. 4-е изд. — М.: УМК «Психология»; Московский психолого-социальный институт, 2005. — 376 с.
37. Хрестоматия по зоопсихологии и сравнительной психологии: Учебное пособие МГППУ / Сост. М.Н. Сотская. М., 2003.
38. Шовен Р. Поведение животных. М., 1972.
39. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии. М.: Изд – во Моск. ун – та, 1976, 1993; РПО, 1999; УМК «Психология», 2001.
40. Филиппова Г.Г. Зоопсихология и сравнительная психология: Учеб. Пособие. – М.: Академия, 2004. – 544с.